

Balázs Imre József: *A szürrealizmus története a magyar irodalmi mezőben*

Budapest, Ráció Kiadó, 2021 (Ligatura), 257 l.

Balázs Imre József évtizedek óta foglalkozik az avantgárd megjelenésével a magyar irodalomban: a Babeş–Bolyai Tudományegyetem doktoranduszaként már a doktori értekezését is *Az avantgárd az erdélyi magyar irodalomban* címmel írta. Az itt recenzeált kötete ennek az azóta is tartó, következetes és szerteágazó munkának az egyik fontos állomása. A 2004-ben megvédett disszertációhoz képest a 2021-es kötet fókuszválasztásában két jelentős különbség van: Balázs Imre József ezúttal az avantgárd irányzatok közül kizárólag a szürrealizmusra koncentrál, ám ahogyan azt a cím is jelzi, a vizsgált korpusz jóval nagyobb az eddigiénél.

Itt meg is kell állnunk egy pillanatra: a címválasztás nagyon pontos, és a könyv három jelentős vonására hívja fel a figyelmet. Egyrészt témaként a szürrealizmus vizsgálatát jelöli meg, mégpedig nem szürrealista alkotókét vagy szövegekéét, hanem magának az irányzatnak a megjelenését. Az elemzett korpuszt ennek megfelelően (kiadott és kiadatlan) prózai, verses és drámai alkotások mellett teoretikus szövegek, ismertetőik, művészettörténeti munkák, levelezések adják. Ezeknek az értő áttekintésével Balázs arra a kérdésre kíván választ kapni, hogy a vizsgált időszakban a magyar irodalmi mezőben milyen módon jelent meg a szürrealizmus fogalma; kik és hogyan (milyen értelemben, milyen értékítélet kíséretében, milyen médiumokban, milyen nyelven, milyen kapcsolati hálón keresztül) közvetítették; illetve a mezőhöz tartozó, szürrealizmushoz sorolt szövegek milyen értelemben tekinthetők szürrealistának. Másrészt azt is jelzi a cím, hogy Balázs a szürrealizmust történeti jelenségként írja le: az irányzat jelenlétét mindig aktuális kontextusában, történeti beágyazottságában, valamint változására is tekintettel mutatja meg. Emellett – bár jelzi, hogy ma is van olyan alkotó, aki magát szürrealistának vallja – erősen behatárolja a vizsgálatot, hogy milyen időintervallumban és milyen kritériumok mentén tekinti érvényesnek a *szürrealizmus* terminus használatát a magyar irodalmi mezőre vonatkozóan. Az időkeretet tekintve a könyv a fogalom 1920-as évekbeli első magyar nyelvű megjelenésétől a negyvenes években Budapesten működő Európai Iskoláig, kitekintésként pedig az *Arkánium* 1996-os megszűntéig vizsgálja a szürrealizmushoz kötődő tevékenységeket. (A kritériumokról később bővebben szó lesz.) Harmadrészt pedig nem véletlen a *mező* szó használata sem a címben: a szerző nem szűkíti le vizsgálatát a magyar nyelvű irodalomra, ehelyett a bourdieu-i mezőelméletet alapul véve a magyar irodalmi

mezőhöz tartozó gondolkodók teljes életművét tekinti át. Ez magában foglal nemcsak Magyarországon, de külföldön megjelent írásokat, valamint francia, német és angol nyelvű szövegeket is (különösen fontos ez a tény azokban az esetekben, ahol a szerző, például politikai okokból, idegen nyelven gazdagabb vagy nagyobb hatású életművet hozott létre); továbbá nem is csak magyar nemzetiségű alkotók életművére terjed ki (például az évekig Magyarországon tartózkodó és magyar alkotókkal szorosan együttműködő Marcel Jean esetében).

Mindezek az elméleti-módszertani választások szorosan összefüggenek azzal, ahogyan a könyv a szürrealizmus terminusát meghatározza. Szemben az avantgárrdal foglalkozó irodalomtörténeti munkák jelentős részével (a szerző e téren a magyar irodalomtörténet esetében főleg Bori Imre alapvető munkájára hivatkozik),¹ Balázs a bevezetőben meggyőzően érvel amellett, hogy nem elegendő poétikai sajátosságokra alapozva meghatározni a fogalmat, ugyanakkor a formátlanságig tágítani sem érdemes a hatókörét. Példaképp azzal érvel, hogy az összekapcsolt valóságú távolsága, váratlansága alapján nehéz lenne elkülöníteni a dadaizmust a szürrealizmustól; a motivikus-tematikus elemek (például az álomtematika) kimutatása önmagában nem elegendő szűrő egy szövegnek a szürrealista irányzathoz való sorolásához (bár valószínűsíti azt); és felületes kategorizálás lenne az is, ha minden, az automatikus írás módszerével készült szöveget külön vizsgálat nélkül szürrealistának bélyegeznénk. Ehelyett a szerző amellett érvel, hogy érdemes koncepcionális alapon meghatározni az irányzatot: nem művészeti projektként írja le, hanem az élet megváltoztatására törekvő tevékenységként, amelynek lényegi eleme a realitás fogalmának újragondolása. Balázs értelmezésében a szürrealizmus mindenféle tudatos, társadalmilag szabályozott valóságtapasztalat kritikájaként érthető. Vagyis a szürrealizmus a „készen kapott” világmagyarázatok elsőbbsége helyett az ismeretlen, a tudattalan, a kategorizál(hat)atlan hangsúlyos jelenlétére hívja fel a figyelmet: a valóságot eszerint mindkettő egyaránt konstituálja. Ez a kritikai szemlélet mutatkozik meg abban is, ahogyan a szürrealista alkotók a művészeti hagyományokat kezelik: az automatikus írás mint módszer a versírás esetében például a hagyományos poétikai sémák megtörését jelenti, mégpedig azért (és ez Balázs szerint a lényegibb elem), hogy a tudattalan tartalmak teret kapjanak. Ugyanakkor ebből a megközelítésből adódik egy olyan, az avantgárd irányzatok vizsgálatakor rendre felmerülő módszertani dilemma is, ami a könyvet alapjaiban érinti: a „készen kapott” formák megtörésének elve a művészeti ágak hatáira is vonatkozik. A szerző irodalomtörténészként (vagyis olyan kutatóként, aki egyetlen, elkülönített művészeti ágat meghatározott szabályrendszer szerint vizsgál) igyekszik leírni egy olyan művészeti jelenséget, amely alapelvei szerint kérdőjelezi meg a művészeti ágak elkülönítését. Nem véletlen, hogy a zárzó rögzíti: szükséges egy olyan kutatás elvégzése is, amely a képzőművészet és irodalom kapcsolódását

---

¹ BORI Imre, *A szürrealizmus ideje: A magyar szürrealizmus irodalma*, Újvidék, Forum, 1970.

hangsúlyosabban figyelembe veszi.² (Én még tovább merészkednék: nem is csak e két művészeti ág együttes vizsgálata látszik fontosnak, hanem kifejezetten egy művészeti ágakon átívelő szemlélet – az avantgárd esetében csakúgy, ahogyan egyes kortárs művészeti tendenciák leírásához is.) A magyar irodalmi mező vizsgálatakor a szerző arra a kompromisszumra jut, hogy beemeli a szürrealista kapcsolatháló feltérképezésébe a képzőművészekkel való kapcsolódásokat is, illetve számba veszi a magyar jelenléttel létrejövő nemzetközi kiállításokat, különösen ha ezekhez irodalommal foglalkozó alkotók kötődnek, vagy Magyarországon valósulnak meg. Mindez azért van jelentősége, mert a hálózatelmélet alapjai szerint minden kapcsolódás növeli az adott személy fontosságát a hálózatban. Mezőelméleti alapon megfogalmazva ez azt jelenti, hogy – a szürrealista alkotók művészeti ágakon átívelő művészetszemlélete miatt – minden ilyen kapcsolódás egyúttal az adott személy (illetve általában a magyar irodalmi mező) tőkéjének a gyarapodását is jelenti.

Az alkalmazott hálózatelméleti modell a szürrealizmus meghatározásának még egy fontos aspektusával függ össze: a szürrealista tevékenység csoportos jellegével, ami a szerző argumentációja szerint a művészet és az élet elválaszthatatlanságának az előbbiekben kiemelt elvéből (vagy másképpen: a szűken értett poétika helyett a „Lebenskunstwerk” avantgárd koncepciójából) fakad. Ez a jelleg indokolja, hogy a kötetben elsősorban nem irodalmi szövegeknek a szürrealista vonások alapján történő értelmezését olvashatjuk. Ehelyett a kötet az előzetes kritériumok szerint kiválasztott, szürrealizmushoz kötődő személyek tevékenységét, kapcsolati hálóját térképezi fel. A kiválasztáskor szempont, hogy az illető minél fontosabb pontja legyen a mezőnek, vagyis minél több szürrealista alkotóhoz kapcsolódjon, és minél nagyobb hatást fejtsen ki (elméleti, művészeti szövegeivel, szerkesztői tevékenységével, kiállításszervezéssel, levelezéssel stb.). A szürrealizmus esetében a csoportos tevékenység néha országghatárokhöz is kötődik (pl. cseh szürrealista csoport), és Balázs kétségtelenül az irányzatalapító André Breton-féle francia szürrealista csoportot tekinti a leghangsúlyosabbnak. Mivel Balázs megállapítása szerint specifikusan magyar szürrealista csoportosulásról nem beszélhetünk, csupán egyes alkotók szürrealista korszakairól, a magyar irodalmi mező tagjainak kiválasztásakor szempont az is, hogy milyen viszonyt tartanak fenn a francia csoport tagjaival (ahogyan egyébként más nemzetiségű alkotókkal is). Balázs ezzel támasztja alá azt, hogy nem önkényesen sorol bizonyos alkotókat a szürrealizmushoz: a francia szürrealistákkal való kapcsolat keresése átgondolt művészi stratégiát feltételez. A kötet így a nacionalista irodalomtörténet-írási praxist lazítva a szürrealizmus nemzetközi viszonyrendszerét mutatja meg – bár természetesen, ahogy a cím is jelzi, magyar nézőpontból. Véleményem szerint a kötet egyik legnagyobb erénye, hogy ezzel (hálózatelméleti alapon) felvázol egy módszertani lehetőséget arra nézvést,

---

² És nem a hangsúly képzőművészet felé eltolódásával – ilyen munka az Európai Iskola esetében például már készült is. Lásd: GYÖRGY Péter, PATAKI Gábor, *Az Európai Iskola és az Elvont Művészek csoportja*, Bp., Corvina, 1990.

hogyan lehet úgy irodalomtörténetet írni, hogy azt ne zárja le sem az országhatár, sem a magyar nyelv, ha a téma ezt nem indokolja. A könyv tehát fontos lépés egy többnyelvű, nemzetközi kapcsolódásokat is számba vevő irodalomtörténet-írási modell felé; és megmutat egy művészeti ágakon átívelő kultúraelemzési modellre vonatkozó igényt is.

Közbevetőleg: Ez a szemléleti elmozdulás bármely vizsgált korszakban fontos fejleményeket hozhat, legyen szó a Zrínyi-család irodalmi örökségéről, a Kazinczy-életműről vagy a trianoni határhúzás után átrendeződő magyar irodalmi mező határon túli tagjainak a tevékenységéről vagy éppen a kortárs inter-, multi- és transzmediális művészeti alkotásokról. A lehetséges lelkesítő hozadékok mellett persze praktikus kérdések is adódnak. Hogyan lehet intézményi szinten támogatni olyan kutatók képzését és olyan kutatócsoportok összeállítását, akik több művészeti ágban, több nyelvben, több nemzeti kultúrában mozognak otthonosan? Hogyan biztosítható ennek a munkának a tudományos megalapozottsága, ha éppen a tudományos élet eddigi működésmódját gondolja újra? Hogyan hasznosíthatók a korábbi, kialakult praxisok egy ilyesfajta új felállásban? Ezek a messzire mutató kérdések Balázs Imre József kutatásának horizontján vannak ugyan, de a kötet a saját ambícióit sokkal szűkebben határozza meg, és ezeket következetesen be is teljesíti.

A fentebb rekonstruált elméleti és módszertani megfontolások fényében érdemes áttekinteni a kötet felépítését is. A bevezető után az első fejezet a szürrealizmus fogalmának hangsúlyosabb megjelenéseit, kortárs leírásait veszi számba: konkrétan a kulturális transzferként érthető húszas évekbeli első értelmezéseket/ismertetéseket, illetve az Európai Iskola negyvenes évekbeli szürrealizmusképét. Ezután egy újabb elméleti fejezet következik, amely a dadaizmus és a szürrealizmus viszonyával, a dadaizmustól a szürrealizmus felé tartó átmenettel foglalkozik. Az ezt követő fejezetek (3–6.) már konkrét személyekről szólnak. A harmadik fejezet a *Dokumentum* című, Budapesten kiadott avantgárd folyóirathoz kötődő szerzők szürrealizmushoz sorolható szövegeivel és szürrealizmuskoncepcióival foglalkozik. Ebben a fejezetben Illyés Gyula, Déry Tibor, Németh Andor, Kassák Lajos és a szürrealizmus viszonya, valamint a *Dokumentum* folyóiratban megjelent, kifejezetten álmologikát működtető versek kerülnek szóba. A negyedik fejezet József Attila és Tamkó Sirtó Károly személyén keresztül a húszas-harmincas évek „útkereséseit” állítja középpontba, vagyis a szürrealizmus és más irányzatok keveredését igyekezik szétszálazni (tisztá költészet, planizmus, dimenzionizmus). Az ötödik fejezet a korábban említett Marcel Jean budapesti éveiről és a magyar irodalmi mezőre kifejtett hatásáról szól. Az összegzés előtti hatodik fejezetben a szürrealizmus történetének második világháború utáni alakulását mutatja meg a szerző: így olvashatunk az Európai Iskola tevékenységéről, Weöres Sándor, Pán Imre, Mezei Árpád és Tardos Tibor életművének szürrealizmushoz kötődő aspektusairól, valamint a szürrealizmus továbbéléséről Bakucz József tevékenységében és az amerikai emigráns szerzők által megalapított washingtoni *Arkánium* című folyóiratban.

Balázs Imre József az életművek, pályaképek elemzésekor végig tekintettel van a kortárs társadalmi, politikai kontextusra, és az adott szerző teljes életművének fényében vizsgálja a szürrealizmushoz való viszonyát. Az átfogó kötet olvasása során lehetőségünk van nyomon követni a szürrealizmus irányzatának és a szürrealizmus helyzetének változásait a magyar viszonyok között. Balázs ennek a szemléletnek megfelelően megállapítja például (a teljesség igénye nélkül), hogy a húszas években az irányzat még apolitikusabbnak látszik a magyar irodalmi mező tagjai számára, és ezt tájékozódásuk forrásaival támasztja alá. Illyés Gyula kezdeti vonzalmát vagy éppen Kassák érdeklődésének hiányát az így értett szürrealizmus iránt a két szerző eltérő művészetfelfogásával magyarázza. Ettől később élesen eltér Tardos Tibor szürrealizmusképe, aki már határozottan nem apolitikusnak látta az irányzatot: egyszerre baloldali elkötelezettségüként és avantgárd szerzőként egy, az 1945 utáni Magyarországon uralkodó kultúrpolitikai helyzetet tekintve furcsán ható konstrukció, a forradalmi szürrealizmus képviselője volt. Tardos pályája jól mutatja, hogy a kommunista kultúrpolitika hogyan szabja szűkre a szürrealizmus hazai megjelenését (a szocialista realizmus javára), ugyanis 1956-os tevékenysége miatt börtönbüntetésre ítélik (ahogyan Déry Tibort vagy Zelk Zoltánt is). A hazai politikai helyzet alakulásával magyarázza Balázs azt is, miért nem vettek részt hangsúlyosabban a magyarországi alkotók a forradalmi szürrealizmus 1948 után újraszerveződő nemzetközi hálózataiban. De Mezei Árpád története is jól példázza, hogyan függ össze a politika és a magyar irodalmi mező alakulása. A zsidó származású Mezei az éppen életbe lépő numerus clausus miatt nem mehetett egyetemre, így autodidakta módon, az egyetemi struktúráktól eltérő utakon tájékozódott az őt érdeklő kérdésekről. Több nyelven is megtanult, hogy filozófiai, kultúratudományi, művészettörténeti és pszichológiai ismereteket szerezzen. Ez az önképzés biztosította számára, az egyetemi szférában ismeretlen pszichológiai szaktudás birtokosaként, hogy a háború után kutatóként elhelyezkedhessen. Ugyancsak ez volt az oka, hogy a szürrealizmussal kapcsolatos tájékozódásának és francia nyelvtudásának, kapcsolatainak köszönhetően a magyar irodalmi mező legfontosabb tagjaként tűnjön fel a szürrealizmus akkori nemzetközi hálózataiban. Mezei esetében mindezek a hatások a kritikai attitűd mellett erőteljes teoretikus érdeklődés kialakulásához vezettek, ami az Európai Iskolában betöltött szerepe (és a magyar kultúrpolitikai helyzet) miatt megelőlegezte az 1945 utáni magyarországi szürrealizmus „középutasságát” (vagyis azt, hogy sem a Cobra-csoportéhoz hasonló, művészetközpontúbb szürrealizmusfelfogás, sem a forradalmi avantgárd felé nem mozdult el).

Mindazonáltal a kötet minden erénye mellett van néhány kritikai észrevételem. Az első az egész kötet alapjául szolgáló bourdieu-i mezőelméletet és hálózatelméletet érinti. Úgy gondolom, szerencsésebb lenne, ha ezek az elméletek nem pusztán hivatkozásként, illetve a kutatás felépítésében és terminológiájában tükröződve jelennének meg, hanem a szerző a kötet elején röviden kifejtené, hogyan értelmezi és kapcsolja össze őket. Emellett valóban hiányzik a vizsgálatból a mezőelmélet

szociológiai-gazdasági aspektusainak számbavétele, ahogyan arra a zárszó is felhívja a figyelmet (a kötetben nem szerepel például a Bourdieu elméletében fontos szerepet betöltő *tőke* fogalma). A második meglátás, hogy véleményem szerint a szerző kissé túl hangsúlyosként állítja be Bretont és a francia szürrealista csoportot. Az olvasás során az a benyomásom támadt, mintha a vizsgált nemzetközi mező a szerző (egyéb-ként meggyőző) állításával ellentétben mégsem kölcsönös hatásgyakorlást mutatna a különböző sűrűséggel összeálló szürrealista gondolkodók hálózatai között, hanem centrum-periféria elrendeződést, francia központtal. A bretoni szürrealizmusértelmezéshez mint origóhoz való állandó pozicionálás mellett megmutatkozik ez a vizsgált időintervallum meghatározásában is, hiszen ez a Breton-féle csoport tevékenységének deklarált kereteihez kötődik. Az irányzat itt szereplő leírása (vagyis nemzetközi térben, centrum nélkül, hálózatosan szerveződő jellege) azonban azt feltételezná, hogy a magyar szürrealista tevékenység legitim módon eltérhet a franciától (lásd például az *Arkánium* esetét). A harmadik észrevétel a szépirodalmi szövegek vizsgálatára vonatkozik. A hálózatelméleti megközelítés kibontásának javára kissé háttérbe szorul a konkrét irodalmi szövegek szoros, jól argumentált elemzése, így számos alkalommal a szerző ítéletében kell bízunk, amikor ezeket a szürrealizmushoz sorolja. Különösen hangsúlyos ez a ráhagyatkozás a kiadatlan kéziratokról szóló szakaszok esetében, hiszen ekkor a primér szövegekhez sem fér hozzá az olvasó (ahogyan ezt a zárszó is szóvá teszi). Az utolsó pedig egy formai megjegyzés: a könyvben nem egységes az idegen nyelvű szövegek kezelése. Segítené az olvasót a gondolatmenet nyomon követésében, ha a szerző minden esetben és egyforma módon közölné a magyar nyelvű fordítást.

Balázs Imre József új kötete összességében hiánypótló munka. Jelentős mennyiségű és változatos (közte eddig feldolgozatlan, kézirat) szöveganyagra alapozva, meggyőzően gondolja újra azt a keretet, amelyben a szürrealizmus magyar vonatkozásainak története elbeszélhető. Amellett, hogy kontextusérzékeny, a társadalmi beágyazottságot is figyelembe vevő elemzéseivel jelentősen árnyalja a szürrealizmus irányzatáról a magyar irodalmi közegben kialakult képet, illetve a szürrealizmushoz kötődő alkotók nemzetközi kapcsolatrendszerére, valamint a magyar alkotóknak ezen hálózatban elfoglalt helyére is rálátást nyújt. Balázs a szürrealizmust elsősorban nem poétikai jellemzők, hanem a szövegekben kódolt világszemlélet alapján határozza meg. Ezzel valójában az avantgárd egyik fő törekvését: a művészet és élet szoros összefüggésének programját veszi komolyan, és vizsgálja meg, és ehhez igazodik a saját társadalomtudományi és hálózatelméleti megalapozottságú módszertana is. Az ezzel kapcsolatos, fentebb jelzett hiányosságokat is védhetővé teszi a kutatás szemléletének újszerűsége: vagyis az, hogy utat nyit egy olyan tágabb kultúraelemzési modell felé, amely képes túlmutatni a nemzeti, diszciplináris és a művészeti ágakat elkülönítő paradigmákon. Remélem, a könyv ilyen irányú kezdeményezése termékenynek bizonyul a későbbiekben is.

Szilák Flóra